

МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ ІМПЕРАТИВИ РОЗВИТКУ НАУКИ І ТЕХНІКИ У ФІЛОСОФІЇ Г. ЙОНАСА

Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва НАН України

Обговорюються найбільш суттєві положення етики відповідальності Г.Йонаса та її значення для обміркування перспектив науково-технологічного розвитку людства.

Вступ

Німецький філософ Г.Йонас (1903–1993) у своїй праці «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації» поставив низку актуальних етичних проблем сучасності, що виникли з появою масштабних, раніше небачених технологій, в тому числі інформаційних, які можуть перетворитися в реальну загрозу, вимагають формування нової проблематики і нової етики. На думку Г.Йонаса, етика стає імперативом для нашої технологічної цивілізації: «Остаточо розкутий Прометей, якому наука надає незнані й досі сили, а економіка – нечувані стимули, закликає до етики, щоб через добровільне підкорення їй приборкати свою могутність, аби ця могутність не обернулася для людини лихом» [1, с. 7]. Ідеї Г.Йонаса щодо формування нової етики співзвучні ідеям багатьох інших дослідників, але його аргументація є найбільш переконливою. Тому звернення до неї є актуальним в сучасній ситуації.

Аналіз публікацій

Питання морально-ціннісного виміру науково-технологічного розвитку розроблюються як філософами далекого зарубіжжя [2, 3], так і російськими [4, 5] та українськими [6–8] дослідниками. Але це не зменшує їх актуальність і необхідність виявлення нових аспектів проблеми.

Постановка завдання

Метою статті є встановлення найбільш суттєвих положень етики відповідальності Г.Йонаса та її значення для обміркування перспектив науково-технологічного розвитку людства.

Основна частина

Глобальний характер сучасної науково-технічної цивілізації зумовив появу нових поглядів на соціокультурні підвалини світопорядку. Так, А. Швейцер висунув принцип „благоговіння перед життям”, включаючи в нього своєрідну етику, а саме „етику благоговіння перед життям”. Тільки в цій етиці людина служить суспільству, не приносячи себе йому в жертву. В питаннях етики суспільство постійно „опікується” людиною, тому вона не довіряє суспільним ідеалам, нормам та переконанням. Суспільство переповнене безглуздям і має наміри обдурювати людей стосовно гуманності. Саме тому, що створення етики доручається суспільству, занепадають культури. Вихід із цього становища можливий лише шляхом встановлення етичних норм для людини, що мислить етично і намагається ствердити себе в суспільстві як моральна особистість. Люди повинні критично оцінювати суспільство, і надати йому дійсно морального забарвлення, а всі суспільні принципи, переконання та ідеали необхідно вимірювати абсолютною етикою „благоговіння перед життям”, тим самим примушуючи полемізувати принципи та ідеали колективності з гуманністю [9].

Етики відповідальності Г.Йонаса є своєрідним продовженням ідей, започаткованих А.Швейцером. Це свого роду нова етика, яка є етикою майбутнього в теперішньому, тобто етикою піклування про майбутнє. На першому місці в цій концепції знаходиться почуття відповідальності – відповідальності за існування людства.

Г.Йонас вважав, що принцип відповідальності повинен стати центром етики. Це, насамперед, відповідальність за майбутнє як можливість запобігання негативних планетарних наслідків діяльності людини. Відповідальність відбивається не в уявній незалежності довільних переваг, а у виборі тих можливостей, що в даній ситуації відповідають насущним завданням розвитку суспільства і людини.

Г.Йонас обґрунтовує таку етику, в якій говориться не тільки про долю людини, а й про образ людини; не тільки про її фізичне виживання, а й про цілісність її сутності, спираючись при цьому на благоговіння перед ними. Відповідальність постає як новий, онтологічно співвідповідальний обов'язок людини в світі, що зосереджується на далекосяжному плануванні, передбаченні наслідків дій, які мають безперечний вплив на майбутнє. Особливу увагу, на думку Г.Йонаса, слід приділити передбаченню масштабів віддалених наслідків, враховуючи їх можливу незворотність. В якості особливо складної та важливої проблеми, Г.Йонас розглядає питання генетичних маніпуляцій, тобто застосування технології для людини з метою генетичного контролю над майбутніми людьми: людина прагне контролювати власну еволюцію з метою не лише збереження роду, а з метою його зміни й поліпшення за власним проектом. Але чи має людина на це право? Тому постає питання щодо морального права експериментувати з майбутніми людьми.

Необхідність кардинальних змін у етиці Г.Йонас пояснює тим, що завдяки неухильному розвитку нашої

могутності змінилася сутність людської діяльності. Оскільки етика має справу з діяльністю, то зміна природи людської діяльності вимагає також змін і в етиці.

В основу етики відповідальності, за Г.Йонасом, варто покласти імператив, що відповідає новому характеру людської діяльності та адресований новому її суб'єкту: „Дій так, щоб наслідки твоєї діяльності були сумісні з підтримкою справді людського життя на Землі” [1, с. 45].

Праця Г.Йонаса є прямою антитезою різним, досить поширеним, утопічним проектам, наприклад, трактату Е. Блоха «Принцип надії», що репрезентує соціальну філософію утопії. Якщо Е. Блох прагне віддати належне утопії, тобто чомусь такому, що не прив'язане до жодного місця і складає частину мрій, без яких не може жити людина, то Г. Йонас, навпаки, критикує утопії: «Динаміка поступу у сфері технології, що має глобальне значення, імпліцитно містить в собі утопізм, принаймні як тенденцію, якщо не програму. І одна із сучасних етик, яка виходить із глобального образу майбутнього, марксизм, саме через техніку піднесла утопію до чітко окресленої мети. Усе це потребує ґрунтовної критики утопічного ідеалу. Оскільки ідеал завжди пов'язаний з найдавнішими мріями людства, а сьогодні намагається знайти в техніці ще й засоби втілення мрії в практику, утопізм перетворився на одну з найнебезпечніших спокус теперішнього людства» [1, с. 7–8].

Утопія посилається на цілісну людину в „Принципі надії” Е. Блоха. Але чи справді, як того хоче Е. Блох, єдиною продуктивною силою культури є формотворча сила дії, спроможною уявити собі кращий світ? Г. Йонас задає собі запитання: хіба можливо поставити цю утопічну людину на місце людини, яка існує та існувала завжди, яка протистоїть однозначній людині. Неоднозначність складає частину людини, вона від неї невід'ємна.

„Саме в цьому полягає фундаментальна вада всякої онтології ще нереалізованого буття та примату надії, який ґрунтується на ній. Але ж істина, проста істина, яка не повинна ні приводити нас у захват, ні пригнічувати, але яка завжди вимагає шанобливого до себе ставлення, полягає в тому, що людина автентична існує одвіку – зі своїми перевагами і своїми вадами, зі своєю величчю і своєю нікчемністю, зі своїм щастям і своїми муками, зі своїм виправданням і своєю провинністю – одне слово, в усій своїй неоднозначності, що невід'ємна від неї” [1, с. 8].

Зміна характеру науки і моралі вимагає по-новому проаналізувати феномен відповідальності. Сучасна етична криза, яка полягає в неспроможності більшої частини населення прийняти на себе відповідальність за реалізацію значення свого життя і втілити це значення в життя, породила етичний вакуум, невпевненість та занепокоєння, які формувалися протягом багатьох десятиріч і відучили людей від відповідальності за знаходження, реалізацію власного значення. Тому етична криза – це криза відповідальності.

Отже, Г.Йонас протиставив принципу надії, теорії людської кінцевої мети, що утворює розкол людського неавтентичного та людського цілком реального, – принцип відповідальності, що бере до уваги нетривкість життя, яке постійно перебуває під загрозою і може обірватися будь-коли. Вперше за історію людства діяльність людини може мати незворотні наслідки і завдати непоправної шкоди як її життю, так і самій її сутності. Звідси випливає ідея відповідальності не за минуле, а за майбутнє, далеко від нас у часі. Якщо технологія становить загрозу для людини, виникає необхідність у створенні спеціальної етики для технологічної доби, далекої від утопій. Г.Йонас наголошує на тому, що неоднозначність невід'ємна від нашого буття.

Таким чином, відповідальність, за Г.Йонасом, концентрує в собі соціально-універсальне і суб'єктивно-індивідуальне начала. Цей принцип лежить в основі етики відповідальності, що повинна взяти на себе роль легітимації людських відносин в епоху єдиної планетарної цивілізації. У такому аспекті етика відповідальності знімає установку і досвід традиційної етики, відповідно до якої будувалася вся попередня мудрість про правильну поведінку, але яка не може бути основою для вирішення нових проблем. Усе це ставить відповідальність в центр етики і навіть перетворює її на часовий і просторовий горизонт, якому мають відповідати вчинки.

Ідеї Г.Йонаса корелюють з іншими уявленнями, схожими за своєю спрямованістю. Так, видатний російський математик і еколог академік М.М.Моїсеєв, один з авторів так званої концепції «сучасного еволюціонізму», пов'язує можливість виживання людства з підпорядкування всіх своїх помислів і дій вимогам «екологічного імперативу». Сутність цього імперативу полягає в необхідності оцінювати всі наші дії з погляду того, як – позитивно чи негативно – вони впливають на оточуюче середовище і, відповідно уникати того, що може призвести до негативного впливу. Стратегія виживання людства повинна мати дві дуже відмінні складові: науково-технологічну і моральну та соціальну. Людство ще має шанс зробити правильний вибір науково-технологічного розвитку. Але, зазначає М.М.Моїсеєв, моральні норми та принципи поведінки утверджуються стихійно, повільно і механізм цього процесу не досить вивчений: «Навіть величні принципи християнства не дуже послабили здібності інквізиторів і енергію праведних протестантів в полюванні за відьмами. А скільки часу потрібно було лютеранським країнам, щоб перетворити відношення до праці з Божої кари в мету життя! Ось чому я з великим сумнівом говорю про програми культури і моралі. Тим більше, що одних моральних засад, тобто систем, кодексів, зразків поведінки ще не досить. Мені здається, що потрібна більш глибока моральна перебудова самого духу і сенсу людської культури, пошук самого сенсу існування. Чи це можливо? І не зважаючи на всі сумніви, я говорю про те, що іншого шляху в нас просто немає!» [10, с. 397].

Загалом, концепції А.Швейцера, Г. Йонаса, М.Моїсєєва належать до так званих натуралістичних теорій в етиці, які вбачають витoki моралі в природньому законі, природньому праві («морально те, що не суперечить природі»). Натуралістичні теорії – це особливий вид взаємодії між етикою і наукою, коли не моральні категорії використовуються для оцінки тих чи інших сторін науки, техніки, а навпаки, в основу етики кладуть принципи, запозичені з науки, передусім з природничих наук.

Наука в наш час стала провідним фактором прогресу в розвитку людини і суспільства. В різних областях науки проводяться тисячі досліджень. Як будуть використовуватися досягнення науки в основному залежить від моралі, культури та етичних норм того чи іншого суспільства. Можна вважати, що провідними силами прогресу є наука та мораль.

Процес наукового пізнання характеризується багатьма факторами – від широкомасштабного фінансування до самого пізнавального інтересу вченого. Саме по собі знання не є добрим чи поганим. Цими рисами воно наділяється тоді, коли внаслідок праці в різних галузях науки і техніки, внаслідок ряду трансформацій перетворюється чи то в зброю масового ураження, чи то у суперкомп'ютер, підводний корабель, в пристрої для впливу на людську психіку, чи для втручання в генетичний апарат. Ось тоді перед вченими постають дві серйозні проблеми: чи продовжувати дослідження в тих галузях науки, які можуть завдати шкоду людству; чи брати відповідальність за використання результатів відкриттів, які потенційно несуть в собі зло?

Тривалий час серед вчених панувала думка, що істина – найвища цінність науки, тому їх розум не визнає ніяких обмежень, він хоче подолати всі перешкоди на шляху до істини – дізнатися як влаштований світ і людина, аргументуючи це тим, що немає нічого таємного, щоб не стало відомим. Власне моральна сторона проблеми полягає в тому, що відкриті вченими закони можуть зашкодити людству, принести йому зло. Саме тоді, коли з перетворенням досягнень науки із засобів людського прогресу в знаряддя політики сили виникла небезпека, яка загрожувала існуванню людства, тобто після другої світової війни багатьом вченим стало зрозуміло, що їх відповідальність не повинна зводитися до однієї лише науки, а повинна включати в себе відповідальність за те, яким чином наука та її результати використовуються суспільством.

Наприклад, всім відома історія створення атомної бомби. Ейнштейн, Фермі, Сциллард, Оппенгеймер керувалися високою метою боротьби з нацизмом. Але наслідками цього відкриття скористалися американські політики всупереч здоровому глузду, з метою свого гегемонізму застосували цю зброю на мирне населення і нанесли удар по Хіросімі та Нагасакі. Спроби вчених зупинити цю жахливу справу виявилися марними. Фізики пережили тяжку моральну травму. З іншого боку, радянські фізики також створили атомну бомбу, і створення атомної зброї стало, мабуть, істотною перешкодою для розгортання третьої світової війни.

Вчений не може цілком відповідати за наслідки своїх результатів, тому що в основному не він приймає остаточне рішення про те, як застосувати їх на практиці. Вчені, які працюють виключно на замовлення, вважають, що виготовлені ними прибори можуть використовуватися незалежно від того, чи благо, чи зло вони приносять людству. Щодо масового застосування цих відкриттів, провина лягає на уряди, військових, керівників держав.

Вчений в своєму прагненні до все нових і нових відкриттів може не відчувати, що вони несуть негативні наслідки для людей. Але ті вчені, які, наприклад, працюють у військових, розвідувальних установах при виконанні конкретних замовлень, прекрасно розуміють, що їх дослідження (ядерна, атомна, хімічна, біологічна та інша зброя) слугують певним цілям. Ця зброя не може з'явитися просто так. Щоб її створити, потрібні тривалі роки досліджень, і постає питання: хіба вчені не розуміють, що вони роблять? Але, з іншого боку, зброя може слугувати і як засіб стримування агресивних намірів.

Особливо гостро постають проблеми моралі науки для вчених, що займаються прикладними дослідженнями. Яскравим прикладом тут можуть слугувати дискусії, які розгорнулися щодо проблеми клонування людей і тварин.

За наслідки своїх досліджень велику відповідальність несуть і представники соціогуманітарних дисциплін – історики та психологи. Історики формують колективну пам'ять суспільства, від їх відповідальності залежить характер обґрунтування і виведення фактів. Створення нових фактів, інтерпретацій історії – справа чесності та порядності істориків. Для них важливо відмовитися від всіх своїх емоцій, амбіцій, не треба слідувати за інтелектуальною модою, а шукати істину: що ж було насправді? Поширення фальсифікованих версій призводить до хаосу в масовій свідомості людей, а це може призвести до серйозних етнічних конфліктів між поколіннями. В галузі психології практичне застосування психологічних теорій дуже сильно впливає на людей, які стають об'єктами для застосування теорій чи вступають в діалог з психологом. Психотерапевт, спираючись на концепцію залежності від безсвідомого світу, може травмувати пацієнта, приписуючи йому неіснуючі недоліки. Психологу, таким чином, потрібно бути високоморальним і чуттєвим, щоб виконати важливий етичний принцип «не завдає шкоди». Особливо небезпечні експерименти, які пов'язані із між особистісними взаєминами та самооцінкою людини, її уявленнями про власне життя. При ігровій ситуації, яка складається в ході експерименту, штучно організоване зіткнення волі і характерів, можуть нашкодити індивіду, породити в ньому комплекси, викликати недовіру до світу. В експериментах в галузі психології повинні бути застосовані певні моральні критерії, а сам процес експериментування вимагає точності та ясності побудови.

Не менш гостро постає серед вчених проблема дослідів над тваринами. На багатьох тваринах дійсно проводять різні експерименти, і цілком природно виникає питання: проводити ці досліді чи призупинити їх? З одного боку, ці досліді вважаються корисними для науки, але хіба ми не знаємо, що відчуває тварина під час випробування? Дослідники стверджують, що без таких дослідів неможливо зберегти життя самій людині. Але, як би там не було, в уявленні про доброту і моральність подібні дії ніяк не вписуються. Можливо, що з подальшим розвитком комп'ютерної техніки, вчені будуть відмовлятися від таких експериментів і будуть вирішувати ці проблеми в рамках інформаційного моделювання.

Наукове дослідження в усе більших масштабах спрямоване на пізнання, з одного боку, різних засобів впливу на людину, і з іншого, можливостей самої людини. Найхарактернішим виразом і того і іншого можна вважати багато чисельні експерименти на людині. Кожен такий експеримент повинен розширити наші пізнання про засоби дії того чи іншого препарату, приладу, методу взаємовпливу на людину. Необхідність його проведення зумовлена потребами різних галузей знань. Навіть якщо уявити собі інтегральну сукупність таких експериментів, то виявиться, що вона може дати деяке знання про людину. Чим більше наука претендує на те, що вона слугує благу людини, тим більш значнішу роль в ній повинні відігравати експерименти з участю людини.

Більше тридцяти років тому назад, Г.Йонас, обговорюючи проблеми експериментів на людині, говорив про необхідність якось обмежити «непомірні апетити індустрії наукових досліджень». Він звертав увагу на те, що науковому співтовариству доведеться боротися з сильною спокусою – перейти до регулярного експериментування з найбільш доступнішим людським матеріалом: по тим чи іншим причинам залежними, невихованими індивідами. Експерименти з людьми не є нормальними засобами служіння благу, тому що тоді б не обговорювалася одна із норм Нюрнберзького кодексу: будь-який експеримент внаслідок з ризиком для піддослідного може бути виправданим лише крайньою необхідністю.

Висновки

Епоха бурхливого розвитку науки, поступового проникнення її у всі сфери життя суспільства надала етичним проблемам науки особливу гостроту, тому що така актуальна в минулому ідея науки подолати зло, створити передумови для блага і щастя людей переживає глибоку кризу. Наука, як відомо, це соціальний інститут, головним завданням якого є виробництво знань про природу і людину, тих знань, які дозволяють забезпечити розвиток на благо людству. Наука ХХ ст. відкрила нечувані можливості впливу людини на природу, різноманітні технології, ліки для врятування людей від небезпечних хвороб, але разом з тим вона не змогла створити царство розуму та справедливості. В наш час існують засоби масового ураження, різна зброя, яку створили вчені. Ці засоби серйозно загрожують існуванню життя на землі. Все це викликає питання про те, що ж несе наука людству – благо чи зло? Прогрес науки і застосування її досягнень висунули проблему відповідальності вчених за їх використання. Наука, яка йде поряд з мораллю, обертається на благо для людини і суспільства в цілому, в той час, як наука, байдужа до наслідків своїх досягнень, однозначно обертається руйнуванням та злом.

Список літератури

1. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Лібра, 2001. – 399 с.
2. *Агацци Э.* Моральное измерение науки и техники. – М.: МФФ, 1998. – 344 с.
3. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. –К.: Основи, 1998. – 669 с.
4. *Фролов И.Т., Юдин Б.Г.* Этика науки. Проблемы и дискуссии. – М.: Политиздат, 1986. – 399 с.
5. *Юдин Б.Г.* Этика науки 30 лет спустя // Человек. – 2002. – № 3. – С. 83–87.
6. *Ермоленко А.М.* Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая философия). – К.: Наук. думка, 1994. – 200 с.
7. *Етос і мораль у сучасному світі.* – К.: ПАРАПАН, 2004. – 202 с.
8. *Сухова Н.М.* Этика технологічної доби в контексті сучасного гуманізму // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія. – 2008. – Вип. 1(7). – С. 189–192.
9. *Лебедь Е.А.* Альберт Швейцер: vita contra cogi tationem // Практична філософія. – 2004. – № 3 (13). – С. 32–40.
10. *Моисеев Н.Н.* Расставание с простотой. – М.: АГРАФ, 1998. – 346 с.